

140

२

३१२५

काशीचरितकारिकादिपद्यः ।

Kashrichit parishdkaran kattipaya

श्रीरामचंद्राय नमः॥ शुभानंदोऽसंविद्यत्र आनंदस्य वा आनंदो देवो शुभं तं नामदुरवासं भिनं तं तत्र दुरवासमानाधिकरणत्वं॥
 एवं च चिंतासंतापलेपो दूवृत्तिमुखराशोषदोषातिदूरमियनेनाशोषदोषरहिततस्य प्रतिपादनेन तत्राभ्येदुरवासमानाधिकर
 णत्वाप्यपि प्रविष्टे नैषो ननु क्त्यमिति चेत्॥ अत्रोच्यते॥ आनंदस्य आनंदो देवो शुभं तं नामदुरवासं भिनं तं तत्र दुरवासमानाधिकर
 णत्वापि हि नामसांतवसातिदूररहितत्वं तत्रोपरमात्मानंदे स्तो वि॥ एवं च चिंतासंतापलेपो दूवृत्तिमुखराशोषदो
 षातिदूरमियनेन नैषो ननु क्त्यमिति ध्येयं॥ ६१॥ ११॥ अविद्यापटलपिहितनयने रियत्वा विद्यायाः जीवाश्रितत्वे
 न नयनपटलत्वासंभवाद्दिति चेत्॥ अत्र समाधानं॥ अविद्यापटलमिव विद्यापटले अविद्यापटलेन पिहितं अपि हि
 नयनं मनः येषां ते अविद्यापटलपिहितनयनाः॥ न न विद्यायाः जीवावरणत्वेन मनः पटलत्वासंभवाद्दिति चेत्॥ अवि
 द्यायाः त्रिगुणात्मकेन मनसोऽपि त्रिगुणात्मकेन अविद्यापटलपिहितत्वं संभवादिति॥ ६२॥ अथवा अविद्याप
 टलपिहितनयना इव अविद्यापटलपिहितनयनाः॥ अत्र नयनपदस्य प्रसिद्धकक्षुः परत्वेन च॥ स्वायत्त
 न्यायाति॥ क्रमस्तु यथापटलपिहितनयनं यैवमविद्यापिहितं मन इति सादृश्यज्ञापनप्रयोजनः॥ ६२॥ १२॥ ॥ ६२॥

विवादपदसदसद्विलक्षणज्ञानवाच्यत्वात् । यदेवं तदेवं यथाशुक्तिरजतमयनुमानं विश्वस्य सदसद्विलक्षणत्वमानं ॥ तद्वृत्तान्तेहानांस्ति किं
 नेति श्रुतिः तत्रैव पर्यवस्यतीति । नन्वत्र सदसद्विरोधाभावाभाववाचिनो किं वा विद्यमाना विद्यमानवाचिनो न तावदाद्यः । सतो भावासकस्य वि
 श्वस्यासतोऽभावा द्वेलक्ष्यण्यस्यापि भावाभावभेदवादि रस्मा भिरंगीकृतत्वेन तसा धने सिद्धसाधनता ॥ भावे भावे वेलक्ष्यण्यस्यापि भावे
 भावे वेलक्ष्यण्यस्यापि ध्यतया विवक्षितमिति चेत् ॥ भावे भावांतरे वेलक्ष्यण्यस्यापि भावे भेदवादिना भिस्माकं सिद्धत्वेन अभावे अभावांतरे वेल
 क्ष्यण्यस्यापि भावे भेदवादिना भिस्माकं सिद्धत्वेन सिद्धसाधनत्वात् ॥ ननु सदसद्विलक्षणत्वनाम ॥ भावत्वानधिकरणत्वं मभावत्वानधिकरण
 त्वं च साध्यतया विवक्षितमिति चेत् ॥ सतो भावासकप्रपञ्चस्य सतो भावे वेलक्ष्यण्यंगीकारेण भावत्वानधिकरणत्वं मपि स्वयं वर्तते एव ॥
 अभावासकविश्वस्यापि अभावांतरे वेलक्ष्यण्यंगीकारेण अभावत्वानधिकरणस्यापि स्वयं सत्त्वेन तसा धने सिद्धसाधनता निस्तारा
 त् ॥ सदसद्विलक्षणत्वनाम ॥ भावत्वविशिष्टभावत्वानधिकरणत्वं साध्यतया विवक्षितमिति चेत् ॥ भावाभावभेदवादिभिरस्माभि
 भावे भावत्वं अभावे अभावत्वमित्यंगीकारेण भावत्वविशिष्टभावत्वस्याकुत्राप्यनं कृतत्वेन तदनधिकरणत्वं साधने सिद्धसाध
 नतानिस्तारात् ॥

॥ तुलसीजननपुवंगसंवत्स्रधिकभावणशुद्धनवमीदिवा १९ विष्णुगवानक्षत्रजन्मनामतीमि ॥

१ शब्दास्तावच्चतुर्विधाः तत्र प्रसिद्धा अन्यत्र प्रसिद्धा उभयत्र प्रसिद्धा अन्यत्रैव प्रसिद्धा इति तत्र प्रसिद्धानां शब्दानां स्फुटत्वात् न समन्वयः कृतः अ
 वशिष्टः नाम लिंगात्मकभेदेन द्विविधाः ॥ अन्यत्र प्रसिद्धनामोक्तानां शब्दानां प्रथमे पादे समन्वयः अन्यत्र प्रसिद्धलिंगात्मकानां शब्दानां द्वि
 तीये पादे समन्वयः उभयत्र प्रसिद्धनामलिंगात्मकानां शब्दानां तृतीये पादे समन्वयः अन्यत्रैव प्रसिद्धनामलिंगात्मकानां चतुर्थे पादे
 समन्वयः क्रियत इत्युक्तं न चिदं दृष्टि शब्दानां अन्यत्रैव प्रसिद्धत्वेन तेषां विषयो समन्वयस्य प्रथमपादे एव कृतत्वात् चतुर्थे एव तृतीयपादे प्रति
 न च इदं दृष्टि शब्दानां अन्यत्रैव प्रसिद्धताभाव इति वाच्यं ॥ इदं दृष्टि शब्दानां अन्यत्रैव प्रसिद्धत्वात् न गीकारे तृतीय पादे स्ववैयर्थ्यापत्तेः ॥ अन्यत्रैव अ
 न्यत्रापीयतः प्रकारांतराभावादिति चेन्न ॥ लोकप्रसिद्धा अन्यत्र कूटं त्वमन्यत्र प्रसिद्धत्वं क्रतिलिङ्गादिभिर्न्यत्रैव प्रसिद्धानामन्यत्रादि शब्दानां मय
 येव प्रसिद्धत्वं भिन्नरीकारेणैतत्पादवैयर्थ्यानिवकाशादिसत्त्वं ॥ ६४ ॥ ॥ ५५ ॥ यस्य निष्कर्षेण करेण न युद्धानं जन्यते तत्तद्विषयः ॥ यस्य
 निष्कर्षेण स्वस्वत्वे निष्कर्षेण करेण न चक्षुषा घटज्ञाने जन्यते इति तत्तद्विषयः ॥ चक्षुर्विषयः ॥ ननु रूपादिज्ञाने जा
 काशास्य विषयत्वात्पत्तिः ॥ रूपादिज्ञानजनकस्य चक्षुषः आकाशादिनापि संनिकर्षस्य सत्त्वात् ॥ किं च सोऽयं घट इत्याकारकं
 यमिज्ञायाः तत्तत्संनिकर्षकरेण जन्यया ॥ चक्षुर्विषयतानस्यात् ॥ तद्देहत्वात्कालरूपतत्तायाः ॥ चक्षुषः संनिकर्षयोगात् ॥ अ
 पि च वाक्यस्य वाक्यार्थस्य च संनिकर्षसंभवेन वाक्यजन्यज्ञानस्य वाक्यार्थो विषयो न स्यात् ॥ किं च वाक्यसंनिकर्षस्या
 काशेऽपि सत्त्वात् वाक्यार्थज्ञाने आकाशादेर्विषयत्वापत्तिः ॥ अस्ति संनिकर्षालिङ्गज्ञानाज्जायमानं लिङ्गज्ञानं जातविषयं
 स्यादिति चेदत्रोच्यते ॥ ५६ ॥ संनिकर्षस्यापि कारणात्तया विविक्षितत्वेन उक्तदोषानवकाशात् ॥ तथा हि ॥ यदुक्तं रूपादि

दिज्ञाने आकाशादेर्विषयतापत्तिरित्यन्यक्षराकाशासंनिकर्षस्य रूपादिज्ञानाकारणतया रूपादिज्ञाने आकाशास्य विषयता
संभवात् ॥ यच्चोक्तं वाक्यार्थज्ञाने आकाशास्य विषयतापत्तिरिति तदपि न ॥ वाक्यकारणसंनिकर्षस्य वाक्यार्थज्ञानाकारणतया
यदभिहितं लिङ्गिज्ञानस्यास्य विषयत्वस्यादिति तत्तुच्छं ॥ लिङ्गज्ञानासंनिकर्षस्यालिङ्गिज्ञानकारणत्वात् संभवात् ॥ यद
भिहितं प्रसभिज्ञायां तत्तन्निचक्षुरादेः संनिकर्षसंभवेन प्रसभिज्ञायां श्रुतिविषयानस्यादिति ॥ तदपि न ॥ तदनुभवेन
नितसंस्कारसद्वृत्तेर्न द्रियेण प्रसभिज्ञा जायत इति संस्कारस्यैव संनिकर्षसंभवात् ॥ तद्व्याप्तलिङ्गि विषयेण लि
ङ्गज्ञानेन लिङ्गिज्ञानमुपपद्यते ॥ संसर्गधर्मकपदार्थवाचिपदसमुदायरूपवाक्यविषयज्ञानेन वाक्यार्थज्ञानेन अन्यतः ॥ तद्व्या
प्तलिङ्गि विषयेण लिङ्गज्ञानेन लिङ्गिज्ञानमुपपद्यते ॥ ननु तत्त्वस्युपगतं संनिकर्षं संयोगादिरूपं किंतु प्रयासत्तिमात्रं ॥
एवं सति रूपप्रतिरासा विषयं प्रसज्येत ॥ तत्रासमनं संयोगस्य ज्ञानकारणत्वादिति चेन्न ॥ असाधारणकारणत्वस्य
विवक्षितत्वेन आसमनं संयोगस्य ज्ञानमात्रं प्रतिकारणत्वेन साधारणकारणत्वात् ॥ ननु तथापि मनः संनिकर्षेन च
क्षुषा जायमानं रूपादिज्ञानमनोविषयमापद्येतिति चेन्न ॥ संनिकर्षस्याप्यसाधारणकारणतया विविक्षितत्वेन च
क्षुर्मनसंयोगस्य ज्ञानमात्रसाधारणतया असाधारणकारणत्वात् संभवात् ॥ एवं मन्येपि क्षुद्रोपद्रवाणां परिहर्तुं शक्य
त्वेन सुखं विषयलक्षणमिति ॥

लिंगासकानां रादानां विष्णोः प्रवृत्तिं दर्शयतीत्यत्र लिंगं असाधारणधर्मः आसेवासाप्रवृत्तिनिमित्तं येषां ते लिंगासकाः। अथवा स्वरूपा
योवासासराष्टः तथाचासाधारणधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकानामित्यर्थः। ननु तीतषादेसमन्वितैस्तानामपि नामासकानां रादानां यौगिक
तेन तेषामपि असाधारणधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन पादभेदो न स्यादिति चेन्न। तेषां तूदेवेन असाधारणधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्
वेन पादभेदसंभवात्। न चेवं सति देवदत्तादिपदेवत्सांकेतिके तत्र न सर्वराष्टसमन्वयजनितगुणलाभो न स्यादिति चेन्न। तत्तत्प्रकरण
गतगुणलाभसंभवात्। न चेवं सति लक्षणाया सर्वराष्टसमन्वयौगीकरेपि प्रकरणगतगुणलाभसंभवेन सर्वरादानां विष्णोर्वचनसंगी
कारोप्यर्थ इति चेत्। अत्रोच्यते। सर्वपिराष्टाः हरेर्योगिइत्येतत्संज्ञायापि आशयतः प्रतीत्यनुरोधेन केषां चिद्विष्णोः यौगिकत्वमाश्रि
यल्लिंगासकत्वोक्तिः संभवेन पादभेदो युज्यत इति दिक्॥५२॥१॥ ननु सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यत्र एतमेव ब्रूवामहस्त्वमीमांसत एत
मयविधयैवः एतमाहातेत्येदो गाः एतमस्यामेतदित्येतन्नक्षत्रेष्वेतच्चद्रमस्येतञ्जोषधयित्वेन स्पृतापुसर्वेषु परितेषु एतमेव ब्रूते सा
चक्षत इति सर्वगतत्वमुच्यते तच्च सर्वगतत्वं अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेरित्यत्रादृश्यत्वाधिकरणेयत्तदेदं दृश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्ण
मचक्षुःश्रोत्रंतदपाणिपादनियंविभुंसर्वगतं सुसूक्ष्मं यदूतं योनिं परिपश्यंति धीरा इति सर्वगतत्वमुच्यते इति अधिकरणभेदो न
स्यादिति चेन्न। न। अदृश्यत्वाधिकरणे सर्वगतत्वमात्रं मुच्यते अत्र तु तत्तच्छक्तिप्रबोधकत्वेन सर्वगतत्वमुच्यते इति अधिकरण

मन्वया

भेदोभावश्यकः ॥५॥ ननु ॥ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चैककर्तृकर्मभावस्यभेदव्याप्तमुक्तं न चेत्संभवति ॥ नियमितोक्तोवनव्याप्तिर्नि
श्रेतुमत्राव्यक्तात् इति चेन्न ॥ क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वं । स्वान्यसमवेतक्रियाजन्यफलाश्रयत्वं कर्मत्वं । अत्र क्रियाजन्यफलाश्रयत्वं
त्रस्यैवलक्षणात् देवदत्तक्रियाजन्यउत्तरदेवो संयोगरूपफलाश्रयत्वस्य ग्रामदेवदत्तेपिसत्वात् देवदत्तो ग्रामंगच्छतीति वक्तु
य्येदेवदत्तग्रामंगच्छतीति प्रयोगापत्तेः । अतोस्वान्यसमवेतेति । तथा च लक्षणविरोधात् कर्मकर्तृभेदसंभवात् । ननु देवदत्तः
कोशा व्यापाटली पुत्रंगच्छतीत्यत्र कोशा व्यापिदेवदत्तसमवेतगति क्रियाफलशालित्वेन कर्मत्वापत्त्या कोशा व्यापाटली पुत्रं
गच्छतीति वक्तुं य्येदेवदत्तकोशा व्यापाटली पुत्रंगच्छतीति प्रयोगापत्तेः । किंच घटं जानातीत्यदौ वर्तमाने पिघटादौ न जानातिजन्य
फलमुपलभ्यते । तथा हि ज्ञानजन्यफलं हि ज्ञाततावा । उद्भवा । सस्कारादिकं वा । व्यवहारो वा । उपादानत्वं वा । नाद्यः । तस्य निर्व
त्तुमत्राव्यक्तात् । न द्वितीयः । ज्ञानजनकत्वा संभवात् । नापि तृतीयः । तस्य सित्येव संभवात् । न चतुर्थः । व्यवहरणादिरूप
व्यवहारस्य कर्तृनिष्पत्तात् । न पंचमः । उपेक्षणीयादिष्वभावात् । अतो क्रियास्वातंत्र्यं कर्तृत्वं । तद्विषयत्वं कर्मत्वं भिद्येवं वक्तु
व्यनचानयो विरोधमस्ति । किंच कांश्चिपात्र्यामुत्तरे कांश्चिपात्र्यामुत्तरे दूसादिषु करणाधिकरेण त्रैयोरिकं त्रसमावेशादत्रा
नात् । कर्मकर्तृरप्येकत्रसमावेशो विरोधाभावात् । ननु दृश्यते तावत्कर्मकर्तृभेदः । नचात्र व्यभिचारी दृश्यत इति चेन्न ॥

दर्शनमात्रस्याप्यनिश्चायकत्वात् । नचात्र व्यभिचारादर्शनमपि । मामहं जानामीत्यादास्वयमेवमुच्यते वस्तुतया दोषं वि-
चारदर्शनात् । तथाच कथं कर्तृकर्मभावोभेदव्याप्त इति चेत् । अत्रोच्यते । अस्मिन् एव कस्यां क्रियायां कर्मकर्तृभेदेऽसौ सौमिकी व्याप्तिः ।
नतु धूमस्याग्निनेव स्वाभाविकी । यथा नदीस्यासौ भूतानीत्यादिना भूतहिंसात्वा निषिद्धत्वात् स्यामपि व्याप्तौ अग्नीषोमीयं पशुमाल-
भंतेत्यादिना अग्नीषोमीयं पशुहिंसायाः कर्तव्यत्वात् साधकैर्न विधिना पोद्यते । नन्वेवं सति शोणितेन यः प्रमेयत्वादिना नित्यत्वात् साधन-
संभवात् । नचाकाशादोऽनित्यत्वात् साव्यं व्यभिचार इति वाच्यं । प्रमेयत्वात् नित्यत्वेनास्यैवोसौ सौमिकी व्याप्तिः । अपवादो नतु आकाशादोऽनि-
त्यत्वात् साधकत्वात् अपवादाभावे तु शब्दादाव नित्यत्वात् साधकत्वात् । असुवचत्वादि ति चेत् । सामान्यविषयप्रमाणेनार्थे प्रतीते सति विशेषवि-
षयप्रमाणेनापवादोऽयुज्यते । यथावानहिंस्यासौ भूतानीत्यादिना सामान्यविषयकप्रमाणेन प्राप्तं भूतहिंसात्वं सति निषिद्धताभि-
धा यिका विधिः । अग्नीषोमीयं पशुमालभंतेत्यादिना अग्नीषोमीयहिंसायाः निषिद्धताभावप्रतिपादकेन विशेषविषयकप्रमाणेनाप-
वादः । तथा प्रमेयत्वा नित्यत्वापेक्षेनापि प्रमाणेन प्राप्तत्वात् युक्तं कर्तृकर्मभावस्य उत्तर्गतोभेदव्याप्तमिति सिद्धं ॥ ७७ ॥

अन्ताचराचरणहारादियेतस्मिन् अधिकरणे सर्वसंहाररूपक्रियात्मकलिंगप्रतिपाद्यते। गुहाप्रविष्टावासानोहितदृष्टीनादियेतस्मिन्
 अधिकरणे पिप्रवेशानरूपक्रियात्मकलिंगसमन्वयस्य यत्कृतवान् अत्राधिकरणे संहाररूपक्रियात्मकलिंगस्य विष्णोसमन्वयस्य
 कृतत्वेन सर्वेषां क्रियात्मकलिंगानां समन्वयस्य कृतत्वेन पुनरधिकरणान्तरस्य वेद्यार्थमिति चेत्। अत्रोच्यते। अन्ताचराचरणहारादि
 यत्र अन्ते कृत्तमन्तत्वं ब्रह्मणियुक्तं प्रकृत्यर्थस्य संहर्तृत्वस्य प्रत्ययार्थस्य च कृतस्य च तस्मिन् संभवात्। तत्पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहाप्र
 विष्टोपरमेपराधे इत्यत्राक्तकर्मफलसोक्तत्वं प्रत्ययार्थद्वित्वं च ब्रह्मणि निपपद्यते। कर्मबंधविधुरत्वात् निसेदत्वात्। अत्राधिकारं काशा
 पूर्वपक्षे प्राप्ते गुहाप्रविष्टावासानोहितदृष्टीनादियधिकरणान्तरस्य प्रवृत्तिरिति। नव्यार्थत्वं कावकाशः॥५९॥ ॥५९॥ ॥
 अन्तरुपपत्तेरियत्रांतस्थितिरूपभावसहितरमणरूपक्रियात्मकलिंगप्रतिपाद्यते॥ अंतर्गम्यधिके देवादिषु तत्त्वमव्यपदेशादियत्र
 अंतस्थितिसहितनियमनरूपक्रियात्मकलिंगप्रतिपादनेन अन्तरुपपत्तेरियस्मिन् अधिकरणभावसहितरमणरूपक्रियात्मकलि
 ङासमन्वयादेव सर्वभावसहितरमणरूपक्रियात्मकलिंगस्य विष्णोसमन्वयसंभवेन अंतर्गम्यधिकरणस्य वेद्यार्थमिति॥ अ
 न्यथाशास्त्रापयवसानप्रसंग इति चेन्न॥

श्रीनृसिंहाय नमः॥ अमेदान्वयबुद्धिवाच्यं प्रतिस्वसमानविभक्तिकृतं त्रयं स्वसमानविभक्तिकृतं च स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभ
 क्तिकृतं तथा च नीलोद्यतइत्यत्र स्वघटपदं स्वप्रकृतिकाया विभक्तिः घटपदोत्तरवर्तिनी प्रथमा विभक्तिः तत्सजातीयाया विभक्तिः
 नीलोद्यतोत्तरवर्तिनी प्रथमा विभक्तिः ४ तत्कृतस्य नीलोद्यदे विद्यमानत्वात् नीलोद्यतइत्याकारकवाक्या नीलोद्यतवाच्यं न प्रकारता
 निरूपितं अमेदसंबंधावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताका लिशब्दबोधो जायते ॥ न चैवं सति नीलोद्यतइत्यत्र स्वघटपदं स्वप्रक
 तिकाया विभक्तिः ४ घटपदोत्तरवर्तिनी प्रथमा विभक्तिः ४ विभक्तिः सैन तत्सजातीयाया विभक्तिः ४ नीलोद्यतोत्तरवर्तिनी षष्ठी विभक्तिः ४
 तत्कृतस्य नीलोद्यदे विद्यमानत्वात् नीलोद्यतइत्याकारकवाक्या नीलोद्यतवाच्यं न प्रकारता निरूपितं अमेदसंसर्गावच्छिन्नघटत्वावच्छि
 न्नविशेष्यताका लिशब्दबोधो जायते रिति च न ॥ स्वप्रकृतिकविभक्तिरुत्तिविभक्तिः विभाजकोपाधिधर्मावच्छिन्नविभक्तिप्रकृतित्वस्य
 तंत्रांगीकारेण नीलोद्यतइत्यत्र स्वघटपदं स्वप्रकृतिकाया विभक्तिः ४ घटपदोत्तरवर्तिनी प्रथमा विभक्तिः ४ तद्वृत्तिः योयं विभक्तिविभाज
 कोऽपि प्रथमा तदवच्छिन्नविभक्तिकृतस्य नीलोद्यदे भवेत् नीलोद्यतइत्याकारकवाक्या नीलोद्यतवाच्यं न प्रकारता निरूपितं अमेदसंबंधावच्छि
 न्नघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताका लिशब्दबोधो जायते ॥ न च तथापि नीलोद्यतइत्यत्र स्वघटपदं स्वप्रकृतिकाया विभक्तिः ४ घटपदोत्तर
 वर्तिनी प्रथमा विभक्तिः ४ तद्वृत्तिर्यायं विभक्तिविभाजकोपाधिः ४ प्रथमा तदवच्छिन्नविभक्तिकृतस्य नीलोद्यदे विद्यमानत्वात् नीलोद्य

प्रमाणमिदंकारकवाक्यप्रमाणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितमभेदसंबन्धावच्छिन्नबहुत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसमवायसंबन्धावच्छि
 न्नात्मत्वावच्छिन्नविशेष्यतादशातिशाद्बोधानुपपत्तिरिति चेन्न॥ समानलिंगकस्थलीयऽभेदान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नप्रत्येकस्वप्रकृतिकवि
 भक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकोपाधिधर्मव्याप्यस्वप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकोपाधिमार्गावच्छिन्नविभक्तिप्रकृतित्वस्य हेतुत्वांगीकारेणैवदा
 प्रमाणमिदंतादृशसमानलिंगकस्थलीयऽभेदान्वयबुद्धित्वरूपकार्यतावच्छेदकानां कृतत्वेन तत्रेतादृशसमानवचनकत्वाभावेऽपि वदाऽप्रमाणमिदंसाका
 रकवाक्याद्वेदावच्छिन्नविशेष्यकभावेदसंसर्गकप्रमाणत्वावच्छिन्नप्रकारकदशाद्बोधस्य जायमानत्वात्॥ नन्वेवं सति त्रयो हेतुरित्यत्र समानलिंगकस्थ
 लीयऽभेदान्वयबुद्धित्वरूपकार्यतावच्छेदकानां कृतत्वेन तत्रेतादृशसमानविभक्तिकत्वाभावेन त्रिविदिष्टाभिज्ञो हेतुरिति शब्दबोधो न स्यात्॥ किंच पु
 नरं बोधाद्रवसां विभवेदेवा इत्यत्र समानलिंगकस्थलीयऽभेदान्वयबुद्धित्वरूपकार्यतावच्छेदकानां कृतत्वेन तत्रेतादृशसमानविभक्तिकत्वाभावेन प्रपूर
 वभाद्रवसां विभवाः विभवेदेवा इति शब्दबोधो न स्यात्॥ अपि च समानलिंगकस्थलीयाभेदान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नप्रत्येकस्वप्रकृतिकत्वात् समानकत्वस्य तत्रे
 तांगीकारेण समानलिंगकस्थलीयाभेदान्वयबोधे एतादृशसमानविभक्तिकत्वरूपकारणत्वाभावेन प्रत्यक्षानुमानोपमानादृष्टाऽप्रमाणानि॥ पि
 तरो देवता इति वक्तव्यप्रत्यक्षानुमानोपमानादृष्टाऽप्रमाणानि॥ पितरो देवता इत्यपि स्यादिति चेन्मैवं॥ विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितास्य विष
 यसंख्याविदुषसंख्याविवक्षाभावस्थलीयाभेदान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नप्रत्येकस्वप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकोपाधिधर्मव्याप्यस्व
 प्रकृतिकविभक्तिवृत्तिधर्मावच्छिन्नविभक्तिप्रकृतित्वस्य तत्र तांगीकारेण त्रयो हेतुरित्यत्र विशेष्यवाचकं यस्मिन् हेतुपदं तदुत्तरवर्तिनीयाविभ

किं ४ प्रथमाविभक्तिः ४ तन्नामविषयीभूताया संख्या एकतरूपा संख्या तद्विधुधाया संख्या बहुतरूपा संख्या तादृश संख्यायाः ४ विवक्षितेन संख्या
 विवक्षाभावस्थलीयः ४ भेदान्वयबुधितरूपकार्यतावच्छेदकानां कान्तेन तन्नेतादृशसमानविभक्तिकत्वरूपकारणाभावेऽपि त्रयो हेतुरितिकास्या
 त्रिविधविशेषाभिन्नो हेतुरिति त्रिधाष्टबोधसंभवात् ॥ यत्रोक्तं वेदाप्रमाणमियाकारकवाक्यादभेदान्वयबोधो न स्यादिति तदपि न ॥ तत्रोक्तं कार्य
 तावच्छेदकानां कान्तेन कारणभावेऽपि भेदान्वयबोधसंभवात् ॥ यदत्रोक्तं प्रसक्तबोमाद्रवसो विभेदेवा इत्यत्र भिदान्वयबोधो न स्यादिति तदसंतापु
 प्रपञ्चे तत्रापि कार्यतावच्छेदकानां कान्तेन कारणभावेऽपि तदो धसंभवात् ॥ यत्रोक्तं प्रसक्तानुमानोपमानादृश ४ प्रमाणानि ॥ पितरो देव
 वृता ४ इति वक्तव्ये प्रसक्तानुमानोपमानादृश ४ प्रमाणं पितरो देवता इत्यस्मिन्नादिति ॥ तच्छ्रुत्वा ॥ प्रमाणानां चातुर्विध्यात् प्रमाणपदोत्तरवृत्तिर
 क्वचनार्थैकतस्य तत्रान्वयासंभवात् प्रमाणानां सैवंसाधु ॥ सा गोदेव्यतरूपे देवता तस्यैक्या संभवेन देवतापदोत्तरवृत्तिरैकवचनार्थैक
 तस्य तत्रान्वयासंभवात् पितरो देवता ४ इत्येवंसाधु ॥ न च तथापि दधि सुंदरमिस्रत्र दधिपदं स्वप्रकृतिकाग्रदधिपदोत्तरं विभक्तैः सरावेन स
 तादृशकारणाभावेन दधिसुंदरमिस्राकारकवाक्या सुंदराभिन्नं दधीति त्रिधाष्टबोधो न स्यादिति वाच्यं ॥ स्वाव्यवहितोत्तरत्वेन प्रतिसंधीयमा
 नविभक्तिरिति विभक्तिविभाजकोपाधिधर्मव्याप्यस्वाव्यवहितोत्तरत्वेन प्रतिसंधीयमानविभक्तिरिति धर्मव्यपि न विभक्तिप्रकृतिवत्स्यंतं
 त्रतांगीकरणे दधिसुंदरमिस्रत्र दधिपदोत्तरं विभक्तैः सत्पि दधिपदाव्यवहितोत्तरत्वेन विभक्तैः ४ प्रतिसंधीयमानत्वेन एतादृशकारणस्य सत्ता
 तदधिसुंदरमिस्राकारकवाक्या सुंदराभिन्नं दधीति त्रिधाष्टबोधसंभवात् ॥ नन्वेवमपि इदं दधीत्यत्र बोधोपपत्तिरिति तदधिपदोत्तरं विभक्ति

तिसरेन स्वाव्यवहितोत्तरेन प्रतिसंधीयमानविभक्तिरुत्तिविभक्तिविभाजकोपाधिधर्मव्याप्यस्वाव्यवहितोत्तरेन प्रतिसंधीयमानविभक्तिरुत्ति
 निधर्मविधिन्विभक्तिप्रकृतितरूपकारणमावातदध्यभिन्नमिदमिति शास्त्रे बोधो न स्यात् इति चेन्न स्वाव्यवहितोत्तरेन प्रतिसंधीयमानविभक्ति
 रुत्तिविभक्तिविभाजकोपाधिधर्मव्याप्यस्वाव्यवहितोत्तरेन प्रतिसंधीयमानविभक्तिरुत्तिधर्माविधिन्स्वाव्यवहितोत्तरेन प्रतिसंधीयमा
 नविभक्त्यव्यवहितपूर्वरुत्तिवस्थं त्रुतांगीकारेण इदं बोध्यं त्रुदधिपदेन रविमन्तेरसंवेपि स्वाव्यवहितोत्तरेन प्रतिसंधीयमानविभक्त्यव्यवहितपूर्
 वरुत्तिवस्थदधिपदे विद्यमानतादिष्वेदं बोध्यं कारकवाक्याद्ध्यभिन्नमिदमिति शास्त्रे बोधो न स्यात् इति चेन्न नुपपत्तिरिति दिक् ॥ ११५ ॥
 एकतन्नामस्वान्वयिसजातीयो नष्टमेदप्रतियोगितावनवच्छेदकत्वं ॥ स्वच्छेदनिष्क्रमकत्वं स्वान्वयीच्छेदतत्सजातीयो देशान्तरीयच्छेदतन्निष्क्रियो
 भेदश्च प्रतियोगिको भेदमेदप्रतियोगितावनवच्छेदकत्वं तन्निष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं चेत्तद्विनिर्मुक्तसिद्धं ॥ नन्वत्र घटास्तीत्यादौ स्वच्छेदनि
 स्क्रमकत्वं स्वान्वयीच्छेदः स्वान्वयिसजातीयो देशान्तरीयच्छेदतन्निष्क्रियो भेदश्च एतेदकत्वं वदच्छेदभेदश्च प्रतियोगितावनवच्छेदकत्वं मेकत्वं इति भेदप्र
 तियोगितानवच्छेदकत्वं कृतस्याप्रसिद्धिरिति चेन्न साजात्यं स्वसमभिध्यातव्यं तदर्थं संसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थता वच्छेदकत्वेन तदर्थान्वयि
 स्वान्वयिसमभिध्यातव्यं तदर्थं संसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थता वच्छेदकत्वं कृतवचनार्थः ॥ एवं च घटास्तीत्यादौ स्वच्छेद
 एकत्वं स्वान्वयीच्छेदः स्वान्वयिसमभिध्यातव्यं तदर्थं संसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थता वच्छेदकत्वं घटतन्निष्ठप्रतियोगिभेदः

येतेदेकत्वेदं अपिदुपटमेदं भेदप्रतियोगितावेच्छदकत्वंपटमेदप्रतियोगितानवेच्छदकत्वं चेत्तेदप्रसिद्धेरभावात् ॥५२॥ च ॥५३॥
 एतदेवोक्तद्वयसदवायाचरोस्तीतिप्रयोगःतत्र ॥स्वान्वयान्वयिसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गितविशिष्टप्रत्ययार्थतावेच्छदकत्वं निश्चयेदप्रति
 योगितानवेच्छदकत्वं एकवचनार्थः ॥संज्ञातिनिश्चयेकत्वंस्वान्वयीयदत्वंतदन्वयीयदः ॥स्वान्वयान्वयिसमभिव्याहृतोपदार्थः ॥अस्तित्व
 पदार्थः ॥तसंसर्गितविशिष्टप्रत्ययार्थतावेच्छदकत्वंतदन्वयीयदः ॥नघटत्वेदं किंतुएकवचनमेदं भेदप्रतियोगितावेच्छदकत्वं घट
 निश्चयेकत्वेदप्रतियोगितानवेच्छदकत्वंजातिनिश्चयेकत्वंसुप्रसिद्धमितिदिक् ॥५२॥ ॥५३॥ ननुअभेदोनामभेदतावच्छिन्नाभावोवाभेद
 प्रतियोगिकाभावावानीलभेदतावच्छिन्नाभावोवा ॥नतावदाद्यः ॥सर्वत्रापि किंचित्प्रतियोगिकत्वेदस्यैवसत्त्वेनभेदतावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध
 तात् ॥नद्वितीयः ॥नीलजलमिसादिवास्यस्यापिप्रामाण्यापत्तेः ॥एकसत्त्वेद्वयनास्तीतिप्रतीत्याजलेनीलभेदसत्त्वेपिनीलभेदघटोभयाभाव
 सत्त्वेननीलभेदप्रतियोगिकाभावेस्यापिसत्तात् ॥नतृतीयः ॥प्रत्ययार्थस्यप्रत्ययार्थेन्यस्योपगतेन्यतयाविशेषणविभक्तेः ॥नीलभेदतावच्छिन्ना
 भावार्थकत्वेप्रत्ययार्थेनीलस्यअनन्यप्रसंगात् ॥संज्ञातिनिश्चयेकत्वंकुम्भशक्यतादितितेनैव ॥भेदोभावोविशेषणविभक्तेरर्थः ॥वि
 शिष्टलभस्वाकाक्षावशात् ॥तथाचनीलस्यस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंसंबन्धेनभेदेन्यः ॥भेदस्यस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेदतावच्छि
 न्नप्रतियोगिताकत्वंसंबन्धेनाभावोच्यते ॥अभावस्यानुयोगितासंबन्धेनघटेन्यसंभवात् ॥नन्वेवंसतिप्रमेयोद्यदित्यादौप्रमेयता
 सर्वत्रप्रमेयत्वेत्येवविद्यमानेतेन

विशेषणविभ
 केरभेदार्थक
 तमेते

विशेषणविभ
 न्यर्थस्य

[illegible]

एकमात्ररतिधर्मस्यः

संभवेन अपूर्ववृत्तीनामभेदान्नयबोधानुपपत्तिप्रसंगात् ॥ संसर्गज्ञानस्य विशिष्टबुद्ध्यावेहेतुत्वेन अपूर्ववृत्तिज्ञानासंभवेऽपि संस-
 र्गतियामानसंभवेन संसर्गतामतेऽनुपपत्त्यभावात् ॥ ननु भेदाभाव एव विशेषणविभक्त्यर्थः ॥ एवं च तन्वोक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकृतसंबन्धेन नीलस्य भेदेऽन्यथा तन्वोक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतसंबन्धेन भेदस्याभावे-
 न्नयः ॥ अभावस्यानुयोगितासंबन्धेन च तन्वोक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतसंबन्धेन भेदस्य प्रती-
 योगिविशेषिताभाववृत्तित्वं तत्र तत्र स्वप्रतियोगिप्रकाराभूतधर्माविशिष्टवैशिष्ट्यान्नाहिलेभित्तिनियमांगीकारेण विशेषणतविच्छेद-
 कीभूतनीलत्वावच्छिन्नताया एव प्रतियोगितायाः ॥ अत्रावेप्रतियोगिनः संबन्धतया भानात् ॥ अन्यथा विशिष्टवैशिष्ट्यादुक्तानुपपत्तेः ॥ न-
 नसाधारण्यं भेदस्तादास्य ॥ तत्र स्वस्वसाधारणधर्मः ॥ तत्र स्वसमानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिरतित्वेभ्यः संबन्धेन भेदविशिष्टान्यमित्यर्थः ॥
 स्वनीलभेदस्वसमानाधिकरण्यरक्तवृत्तवृत्तस्य स्वप्रतियोगिनीलवृत्तः तद्वृत्तित्वं चास्तीति एतदुभयसंबन्धेन भेदविशिष्टवृत्तत्वं तद-
 न्यत्वेऽप्येतद्वृत्तिरूपमसादाप्रसिद्धतातू एकमात्ररतिधर्मैकविशेषणविभक्त्यर्थः ॥ तथा च नीलत्वावच्छिन्नस्य स्ववृत्तित्वसंबन्धेन ता-
 दास्यैव तादास्यस्याश्रयतासंबन्धेन च तन्वोक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतसंबन्धेन भेदविशिष्ट-
 ननु तत्तन्वोक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतसंबन्धेन भेदविशिष्टवृत्तित्वं तद्वृत्तित्वं चास्तीति एतदुभयसंबन्धेन भेदविशिष्ट-
 ननु तत्तन्वोक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतसंबन्धेन भेदविशिष्टवृत्तित्वं तद्वृत्तित्वं चास्तीति एतदुभयसंबन्धेन भेदविशिष्ट-

ननु गतं

नतत्तच्चक्रित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावरूपाद्विरसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक अनुगता साकारकभासेन ननु अभेदसंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताक नीलादिमदभावः। तथाच यत्किंच नीलाभावता पर्येषा प्रयुक्तस्य नीलेपिन नीलो घट इत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यस्यात्
यत्किंचिन्नीलघटवति स्थूलतत्तच्चक्रित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभावस्य सत्तात् ॥ इति चेन्न ॥ विशेषणविरक्तभेदा यत्किंच न जीभेदबोधकत्वस्य
कुत्राप्यसंभवात् ॥ स्याद्विहा ॥ यादृशसमो विधाहरस्थले येन संबंधेन यद्यभिनिमित्त्येन रूपेण यद्वत् न जसत्त्वप्रतीयते ॥ तादृशस्थले न आ
त्तद्विभिनितादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक तदभावस्य व्युत्पत्तिरिति चेन्न न नीलाद्यभेदाभावबोधनात् ॥ न च नीलं परमान
येत्यत्र नीलपदस्य नीलभिन्नपरतया न अत्र भेदबोधकत्वसंभवादिति वाच्यं ॥ नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयबोधस्यानभ्युपगमेन
न जेभेदवतिलक्षणाभिहितस्य नीलस्यैव प्रतियोगिकत्वसंबंधेन न अर्थन्यूनं न जेभेदवत् न अभेदसंबंधेन पदे न्यस्योपगतं य
त्तात् ॥ ननु अभेदस्य प्रकारांगिकनिमित्ततीयाभावस्य प्रथमाभावस्वरूपतया घटो न नील इत्यादिवाक्यस्य नीलाभेदाभावरूपनील
भेदाभावाभावबोधकत्वेन जेभेदबोधकत्वसंभवात् ॥ ५२ ॥

ननु क्रिया विशेषणानां कर्मत्वमित्यंतीकोऽस्तीति ४ पाक इत्यत्र पाक रूप क्रिया विशेषणत्वेन स्तोकादेः कर्मत्वापत्तिरिति चेन्न । पञ्चधा तत्तत्र प्र
त्ययस्य पाक रूपार्थबोधकत्वेन क्रियायाः ४ पाक रूपार्थबोधकत्वेन क्रिया विशेषणत्वात् संभवेन स्तोकादेः कर्मत्वानुपपत्तिः ॥ भावार्थकत्वेन सप्तमस्य
प्रयोगसाधुत्वात् कर्मत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । क्रिया विशेषणत्वात् कर्मत्वापत्तिरिति चेन्न । सार्थकप्रत्ययान्तधातूपस्थाप्य
क्रिया विशेषणं कर्मत्वांगीकारेण स्तोकापाक इत्यत्र पाकपदोत्तरं स्तुतिरूपस्य सप्तमस्य भावार्थकत्वेन निरर्थकत्वात् सार्थकत्वात् संभ
वेन सार्थकप्रत्ययान्तधातूपस्थाप्य क्रिया विशेषणत्वात् संभवात् । न च स्तोकां स्थीयते इत्यादि भावाख्यातस्त्वस्य आख्यातस्य निरर्थकत्वे
न सार्थकप्रत्ययान्तधातूपस्थाप्य क्रिया विशेषणत्वात् संभवेन कर्मत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं । भावाख्यातस्य अपि वर्तमानाभावे कृत्या सार्थक
प्रत्ययान्तधातूपस्थाप्य क्रिया विशेषणत्वेन कर्मत्वसंभवात् । न चैवं वा जियेयेन यजेतेत्यत्र वा जियेयपदार्थाभेदस्य यगि वक्तव्यत्वेन वाग
मरूप क्रिया विशेषणत्वेन वा जियेयपदस्य द्वितीयांततापत्तिरिति वाच्यं । तत्र वा जियेयपदोत्तरं स्तुतिरतीत्यायाभेदस्य यांगे च यतया
द्वितीयांततासंभवात् । न चैवं सति स्तोकापचतीयादावपि द्वितीयायाः ४ अभेदाभावे कर्मत्वमंगीकृत्या द्वितीयायाभेदस्यैव पाकचमसंभवे
न तत्रापि द्वितीयांततासंभवादिति चेन्न । तत्र स्तोकादेरेवाभेदसंभवेन पाकचमस्य वक्तव्यत्वात् द्वितीयायाः ४ साधुत्वात् सार्थकत्वादि
तीवातोपपत्तिः ॥ केचित्तु स्तोकापाक इत्यत्र धातोरिव धातोपि वाकादोरात्तरूपया । अन्यथा सुविशेष्यसंख्याकर्मत्वादी

ननु अघटः पट इत्यत्र घटपदस्य घटसंबन्धिपरत्वं न नृपदचान्योन्याभावोक्तं तं पटपदस्य पटत्वविशिष्टोर्थः घटसंबन्धिनः अमेदसं
 बंधेन न मेथान्योन्याभावोक्तं न नृपदचान्योन्याभावस्याश्रयतासंबन्धेन घटे न्ययः तथा च घटसंबन्ध्याभिन्नान्योन्याभाववान् पट इति शा
 स्त्रबोधः ननु न घटः पट इत्यत्र घटस्य स्वप्रतियोगिकत्वं संबन्धेन न मेथान्योन्याभावोक्तं न नृपदचान्योन्याभावस्याश्रयतासंबन्धेन पटे न
 यस्वीकारेण घटप्रतियोगिकान्योन्याभाववान् पट इति शास्त्रबोधस्तथा जायमानत्वेन अघटः पट इत्यत्रापि घटस्य स्वप्रतियोगिकत्वं संब
 धेन न मेथान्योन्याभावोक्तं न नृपदचान्योन्याभावस्याश्रयतासंबन्धेन पटे न्ययस्य सुवचनं घटप्रतियोगिकान्योन्याभाववान् पट इति शा
 स्त्रबोधसंभवेन घटपदस्य संबन्धिलक्षकत्वं ननु पपन्नमिति चेन्न ॥ नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्यस्यानंगीकृतत्वेन घटपदा
 र्थेन मेथान्योन्याभावोक्तं न नृपदचान्योन्याभावस्याश्रयतासंबन्धेन घटे न्ययस्य सुवचनं घटप्रतियोगिकान्योन्याभाववान् पट इति शा
 तत्रापि घटपदस्य घटप्रतियोगिकलक्षणं क्वचित्सुवचनं ॥ अथ वा स्यात् अघटः पट इत्यत्र घटपदोत्तरवृत्तिप्रथमायाः वा प्रति
 योगित्वरूपेण लक्षणा तथा च घटस्य आश्रयतासंबन्धेन प्रथमायाः प्रतियोगित्वे न्ययः प्रतियोगित्वस्य निरूपकतासंबन्धेन
 न्योन्याभावोक्तं न नृपदचान्योन्याभावस्याश्रयतासंबन्धेन पटे न्ययः तथा च घटनिष्ठप्रतियोगिता निरूपकत्वात् न्योन्याभावना
 न् पट इति शास्त्रबोधः ननु सुबोधितेन लक्षणासंगीकृतत्वेन कथं प्रथमायाः पदस्य लक्षकत्वमिति चेन्न ॥ सामान्यश्रवणमि

स्वाभिन्नानुयोगित्वसंबंधः। स्वघटप्रतियोगिकं तदभिन्नं अन्योन्याभावः तन्निरूपितानुयोगित्वं पेटे।

यत्रभारतनिष्कर्मता निरूपकं श्रवणमितिषष्टी विभक्तेश्चकर्मत्वलक्षकत्वात्। किंच एकस्यादाराइसत्र बहुत्वस्य एकवचनार्थलक्ष
केत्वात्। ननु तथापि न घटः पट इत्यत्र न जंथपटयोः नामार्थत्वेन अभेदेनान्वयस्य वक्तव्यं तथा कथमाश्रयाश्रयिभावेनान्वयधी श्रिति
चेन्न। ननु तत्र लुप्तवस्थाऽनुयोगिता र्थकत्वांगीकारेण घटे निष्प्रतियोगिता निरूपकान्योन्याभाव निरूपितानुयोगित्वा नूपट
इति त्रुणा एव बोधसंभवः। ननु षष्टी लोपमजानतो पितृतीर्थप्रसयादिति वाच्यं। ननु पदस्याभाववत्त्वे लक्षकत्वांगीकारात्। नेच तथा
सति घटस्याभावे च या संभवादिति वाच्यं। घटप्रतियोगिकस्याभेदेन अन्योन्याभावे अन्वयः। तस्यान्योन्याभावस्य परार्थे कदे
नृत्वादिति चेन्मेव॥ संसंबंधिकस्यैतपदार्थकदेनोपपत्त्यस्वीकारात्। चेन्नस्य पितृसादो पितृत्वं नाम जनकत्वविशिष्टपुरुषत्वमेव
तथा चेन्नस्य निरूपितत्वसंबंधेन पितृत्वाद्यर्थो भूतजन्यत्वप्यन्वयदर्शनात्। अन्येतु घटप्रतियोगिकस्यान्योन्याभावतश्च
तादृशपरंपरासंबंधेनैवोच्यते॥ अन्यथा अघटः पट इत्यत्र विशेषणविशेष्यवाचकपदत्वाभावेन समानवचनकृतानु
पपत्तेः। रिसाहुः॥ परंतु। प्रयुक्तत्वाभावकस्तुल्यकत्वमेव निपातान्तिरिक्तनामार्थयोरैकभेदान्वयबोधः॥ निपातस्थले भेदा
प्यन्वयबोधोऽंगीकारेण न घटः पट इत्यत्र घटस्यैव प्रतियोगित्वसंबंधेनाभावेन च॥ अभावस्याश्रयतासंबंधेन पेटे न्वयसंभवे
न घटप्रतियोगिकन्योन्याभावित्वात् न पट इति त्रुणा एव। इति न घटादिपदलक्षणा॥ अतएव च द्रव्यसुरवमित्यादौ च द्रव्यस्वभावे

कदेन

निरूपितत्वसंबंधेन आश्रयते न च ॥ आश्रयत्वस्या

योगिकत्वसंबंधेन उक्तार्थसादृश्ये न च ॥ सादृश्यस्याश्रयतासंबंधेन मुख्ये न च ॥ तथा च चंद्रप्रतियोगिकसादृश्यकमुख्यमिति भेदेन च
युद्धं नास्तीति ॥ अतएव पदो नास्तीति यत्रा पितृपदस्य स्वप्रतियोगिकत्वसंबंधेनान्योन्याभावे न च ॥ अन्योन्याभावेन च श्रयतासंबंधेन
घटे न च ॥ इत्युक्तं ॥ मानाभावात् ॥ चंद्रमुखमुखमिमादौ चंद्रपदं सादृश्यकमुक्तं ॥ इव पदं तास्य ग्रहं मिसंगीकार्यं अन्यथा
चंद्रमिव मुखे पश्यामीत्यत्र विशेषणविशेष्यवाचकपदत्वाभावेन समानविभक्तिकत्वा नुपपत्त्या द्वितीया तत्ताने स्यात् ॥ अथवा पश्य
वस्यर्थे प्रतियोगित्वे प्रथमाया ॥ लक्षणा तथा च चंद्रस्याधेयतासंबंधेन प्रथमार्थप्रतियोगित्वे न च ॥ प्रतियोगित्वस्य निरूपकतासंब
धेन उक्तार्थसादृश्ये न च ॥ सादृश्यस्य श्रयतासंबंधेन मुख्ये न च ॥ तथा च चंद्रप्रतियोगिकानिरूपितसादृश्यकमुखं मिति शाब्दबोधः ॥ वदो
नास्तीत्यत्रापि घटपदोत्तररुत्तिप्रथमाया ॥ प्रतियोगित्वे पश्यवर्ति लक्षणाने ॥ अतएव ताभावात् कलं असंघातो ॥ अस्तित्वमर्थः ॥ आख्यातस्य
आश्रयत्वमर्थः ॥ घटस्य आधेयतासंबंधेन प्रतियोगित्वे न च ॥ प्रतियोगिताया अनिरूपकतासंबंधेनान्योन्याभावे न च ॥ अस्तित्वस्य श्रयतासंबंधेन
अभावे न च ॥ तथा च घटनिष्ठप्रतियोगिताको भावः ॥ अस्तित्वनिरूपित आश्रयताश्रय इति शाब्दबोधसंभवादोषः ॥ अन्ये तु घ
टो नास्तीत्यत्र घटस्याभावे स्तीति नाशो भूयः ॥ तथा सति भूतले घटो नास्तीति प्रयोगस्यात् ॥ अभावस्यैकत्वात् ॥ किंतु भूतले घटो ना
स्तीत्यत्र सप्तमीविभक्तिरुत्तिवमर्थः ॥ भूतलस्य निरूपितत्वसंबंधेन सम्यर्थरुत्तित्वे न च ॥ रुत्तित्वस्याश्रयतासंबंधेन अभावे न च ॥ असा
वस्य प्रतियोगितासंबंधेन घटे न च ॥ अस्तित्वस्य निरूपितत्वसंबंधेन आख्याताश्रयते न च ॥ आश्रयत्वस्याश्रयतासंबंधेन घटे न च ॥ तथा

निर

चभूतलनिर्मुपितवृत्तिविशिष्टभावप्रतियोगीधरः अस्तित्वनिर्मुपितुश्रयताश्रयइति घटविरोध्यकृतादधीरिति भूतले घटो नास्ती
 ति द्विवचनापत्तेरनवकाशगदिति। कृतञ्चा॥ केसधिकरणकांक्षापक्षे॥ ननु तद्विघटो नास्तीत्यपि वक्तुं सुवचनादिति चेन्नैवं। साव
 नान्वयि अभावप्रतियोगिनि संख्यान्वयात् परेत्। भूतले घटो नास्तीत्यत्र ससम्प्रा० निर्मुपितत्वमर्थः॥ असंभवात्तेरेस्ति त्वमर्थः॥ आख्या
 तस्याश्रयत्वमर्थः॥ घटपदस्य घटत्वार्थः। भूतलस्य निर्मुपितत्वसंबन्धेनान्निरूपितत्वेन निर्मुपितत्वस्याश्रयतासंबन्धेन अस्तित्वे अस्तित्वस्य नि
 र्मुपितत्वसंबन्धेन आश्रयत्वे आश्रयत्वस्य प्रतियोगितासंबन्धेन अभावे अभावस्याजाश्रयतासंबन्धेन घटे न्ययः॥ प्रतया च तथा च भूत
 लनिर्मुपितनिर्मुपितत्वविशिष्ट अस्तित्वनिर्मुपित आश्रयत्वप्रतियोगिकभावकानुधटइति शाब्दबोधः॥ अतएव नैपचित्तिचेन्नइय
 त्रेपाकानुसृत्यलाभावको अत्रेति शाब्दबोधसंभवात्तौ द्विवचनापत्तिः॥ नन्वेवं जातो सत्ता नास्तीत्यत्र येन केनचि संबन्धेन जातिवृत्ति
 त्वस्यैव सत्तायां विद्यमानत्वेन जातिनिर्मुपितनिर्मुपितत्वविशिष्ट अस्तित्वनिर्मुपित आश्रयत्वप्रतियोगिकभाववती सत्ता इति शाब्दबोधो
 नस्यादिति चेन्न जातिनिर्मुपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य विवेक्षणे च तादृशजातिसमवेतत्वस्याप्रसिध्या तदभावस्य
 वक्तुं भूतलक्यत्वादिति चेन्नैवं॥ जातिर्न सत्तावृत्तिरित्यत्र जातिनिर्मुपितवृत्तित्वाभाववती सत्तेति स्मायमानाया शाब्दवियक्ताग
 तिरिति चेत्। अयोग्यमेवेदं वाक्यं वृत्तिपदको साक्षात्संबन्धावच्छिन्नवृत्तिरिति चेत्। प्रकृतेऽपि सुमानं॥ ननु तथापि न भर्तृनिषेधः॥ य
 टे कथमन्वेतीति चेत्। नूनिपातातिरिक्तनामार्थस्य नामार्थे न भेदान्वयकितु अभेदेनैका निपातस्त्वत्तेतु भेदेनोप्यन्वयस्तीकारादि
 जातिनिर्मुपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य प्रमेयतादोप्रसिध्यातिदभावस्य सत्तायां वक्तुं शक्यत्वादिसर्थः॥

ननु सधुपगच्छति॥ घटो नायमियादौ भेद एव प्रतीयते भूतत्वेन घट इत्यत्र असंताभाव एव प्रतीयत इत्यत्र किं नियामकं मिति चेत् अधिकर
एवाच कपटोत्तरं सममी विभक्तिरस्य ताभावबोधे तत्र॥ प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः समानविभक्तिरन्योन्याभावबोधइति चेन्न॥
नपचित्तेन चैत्रस्य न धनमियादौ ससम्पत्तावेपि पाकानुकूल्यलाभावकानुचेन चैत्रनिरूपितस्य ताभाववधनमिति असंताभा
वविषयकशास्त्रबोधस्य जायमानत्वात्॥ अलक्षुपचतीयत्रसमानपदत्वाभावेपि लघुप्रतियोगिकान्योन्याभावविशिष्टपाकानुकूल
यत्नवानिति शास्त्रसंभवादिमिति चेन्नोच्यते॥ न श्रुतिमोके यत्र प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः भेदान्वयबोधोपाकोक्षात् तत्रान्योन्याभावे
बोधकत्वं अन्यत्र तु अन्यबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः॥ अस्ति च घटपट इत्यत्र न डः सत्वे घटपटयोरभेदान्वयबोधोपाकोक्षात् अतस्तत्रान्यो
न्याभावप्रसयः॥ भूतत्वेन घट इत्यत्र न श्रुतिमोकेनाभेदानान्वयबोधोपाकोक्षात् अतस्तत्र संसर्गाभावप्रसय एवेति संक्षेपः॥ ५॥

संख्या श्रीरक्तः॥विशेषसामान्यगुणविवेकः॥बुद्ध्यादयोऽनेनेमितिकद्रवत्वोऽस्थितरूपकाः॥सामान्यगुणाः॥३॥तदन्ये रूपादयो
विशेषगुणाः॥विशेषसामान्यगुणगुणलक्षणं॥द्रव्यविभाजकोपाधिद्रव्यसमानाधिकरणावृत्तिजातिमत्वंविशेषगुणत्वम्
द्रव्यविभाजकोपाधिद्रव्यं पृथिवीतजलवायुमयंतत्समानाधिकरणाः॥संयोगादिः॥तद्वृत्तिजातिः॥विशेषगुणत्वस्यावृत्तिः
तद्वत्वंविशेषगुणोऽस्तीति लक्षणक्षरासंगतिः॥

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ जगज्जन्मादिकारणस्य न्यत्रासंभवाद्दृष्टोरेव स्वलक्षणं विध्यति ॥ ननु तदस्य लक्षणं ॥ अन्यथा भागवते
कैस्रेयस्य तत्पदं ज्योतिरनन्यमद्वयं स्वसंस्थानि सन्निरस्तकल्मषं ॥ ब्रह्माख्यमस्योद्भवनादिहेतुभिस्त्वलक्षणे लक्षितभावनिवृत्तेति
सूत्रकारेण जगज्जन्मादिकारणस्य स्वलक्षणं तत्त्वविरोधः ॥ किंच जन्मादिकारणस्य स्वलक्षणं यत एव जगज्जन्मादिकारणस्य
स्वलक्षणं समग्रसूत्रेभिहितं ततो न मायावादिभते अस्य सूत्रस्यारंभ एव नोपपद्यते ॥ तथा हि ॥ लक्षणं हि सजातीयविजातीयव्यावर्तकं भव
ति ॥ एवं येन लक्षणेन सजातीयाज्जीवात् विजातीयाज्जडाश्च ब्रह्म व्यावर्तकमिति वक्तव्यं ॥ तथा च जीवेभ्य निराकरणसूत्रस्यास्या
रंभः कथं जीवेभ्यवादीनां स्यात् ॥

अथातो ब्रह्म
जन्माद्यस्य
शास्त्रयोनि
तत्तु समन्वया
ईक्षते नोदं
आनन्दमयो
अतस्तधर्मपि
आकाशस्तद्वि
अतएव प्राणः
ज्यातिश्चरणा
छन्दोभिधाने
प्राणस्तथानु

१ तद्विजिज्ञासस्य
२ यतो वा इमानि
३ स्तियादिकं
४ ज्ञातो मिर
५ यतो वाचो
६ अन्योतरज्जमानं
७ अंतप्रविष्टं कतरिमे
८ अस्थलो कस्यकागति
९ तद्विज्ञातोभवः हीज्जते
१० विमि के एगोपरोभावेया
११ गायत्रीकादं गायति च नान्यथा
१२ तावा एतानि षड्वाते देवाः प्राणः

सर्वत्र प्रसिद्धो
अन्तावराचरे
गुहाप्रविष्टावा
अंतस्त्रपपत्ते
अंतर्गम्यधि
अद्वयतादिय
वेधानरसाधा
३११२९
३१२४५
३१३६८
३१४५०
१८८

१ तस्येतस्यासावा। ब्रह्मततमानि देव ब्रह्म एतमेव ब्रह्म एतमेव ब्रह्म
२ सयद्यदेवास्तजतसर्वं वा अनीति
३ तत्तपि वंतौ। घमसिमतात
४ यएवोतरिक्षणित्रिपादस्याष्टतदिवि
५ यः पृथिव्यानि हनू सयोतोऽश्रुतो गतो
६ यत्तदेदं द्विविधं वे
७ अस्मिन्मेव प्रादेशाभात्रमपि विमान
४१११९
४१२१२२
४१३१९६
४१४१२३
८०

ब्रह्मसंस्तस्य ५६०
१११३९
११२३२
११३४३
११४१२९
१२५
२११३६
२१२४५
२१३५३
२१४१२३
१५७

शुभायायतने स्वराद्वात।
 भूमासंप्रसादा
 अक्षरमंबरांते धृतेः
 ईक्षतिकर्म व्यषदेशासः
 दहसुत्तरेभ्यः
 अनुकृतेस्तस्य च
 राष्ट्रादेव प्रमितः
 तदुपयैषिवादरायणः
 सुगस्यतदनादरश्च
 रूपनात्
 ज्योतिर्दर्शनात्
 आकाशार्थतिरसादि
 सुषुप्त्युक्तांशोभेदेन
 पश्चादिशब्देभ्यः

१ यस्मिन्धोऽष्टाथिवीचांता तमेवैकं जा
 २ योवैरमा तसुखं पूरुखरूपतात्
 ३ एतदक्षरं गार्मि एतस्मिन्स्वक्षर
 ४ संदेवसोम्येदमग्रजासीत् तदैक्षत
 ५ अथयदिदमस्मिन्ब्रह्म तस्यांते सुषिरं यजामा
 ६ तेषां सुखं शतं तमेव भोतमनुभाति
 ७ ईशानो भूतभयस्य पुष्पे प्राणा मध्येवाम
 ८ मनुष्याधिकारिणादिकृते न देवताधिकारः मनुष्याः संतो
 ९ अहोरेताहूदुक्रमरेणमे
 १० महद्वयं वज्रमुपतप्राण एजति।
 ११ अतो लोकावुसंकरति प्राणेषु ह्यंत ज्योतिः प्राज्ञेन
 १२ आकाशे हेतुना मज्जयदंतरान् द्वेष्ट
 १३ स यत्तत्र किंचित्संयति प्राज्ञेनासना
 १४ एष नित्यो महिमा ब्रह्मणस्पृष्ट एष माहानज

अनुमानिकमपि
 ज्योतिरुपक्रमानु
 नसंस्थिपसंग्रहा
 कारणेन चोक्तं
 समाकषात्
 प्रकृतिप्रतिज्ञा
 एतेन सर्वे

१ अव्यक्तासु पुनः परः अव्य०
 २ वसंते वसंते ते यच्छते वर्षा
 ३ तावा एतां सविक्रुचः
 ४ यस्मिन्स्वपं न श्रीः तस्य श्रीः
 ५ आसनमाकृताः स्वस्वेव मंग्यं गच्छन्त
 ६ अस्य यदेकांशं शरं वा युनाहि
 ७ एष ह्येव प्रकृतिरविकृतिः
 एष ह्येव प्रकृतिरविकृतिः

१४

[illegible]

१० अं १ कलं जनिह कर्मतु निरुपकं मक्षरं बत बट निहाननु बंधि विविष्टि एसा धानता भाववतु पुत्रमेतु ॥ कलं जकर्म कर्मक्षरं प्रतियोगिका भाववदपू मिति बोधः ॥
 ११ अं १ नामार्थप्रकारक भेदा न्यबोधप्रतीक्षस्यः अमेदा निरिक्त ससगा विधि भनोमार्थ निहप्रकारतानि रूपित प्रस्यार्थ निह विरोध्य तासंबंधेन शास्त्र
 १२ अं १ प्रतिप्रसयजन्योपस्थिते विरोध्यतासंबंधेन हेतुत ॥
 १३ अं १ न च संबधोदरपी सस्य विवरण ॥ राजः पुत्रपदस्य प्रसय संबधस्यापि संबधपदशक्यतया नामार्थेन अमेदाति ० नामार्थ ० प्र ० विरोध्यता ० शास्त्र
 १४ अं १ बोधस्य पुत्रपदार्थे जायमाने तेन तत्र ० स प्रसयजन्योपस्थिते विरोध्यतासंबंधेनाभावात् न च न्यभिचार इति ॥
 १५ अं १ संबधादि विरोध्यक इति ॥ राजः पुत्रपदस्य न निरूपित संबधो विधिराजनिह प्रकारतानि रूपित स्वतन्त्र विरोध्यता शालि बोध ॥ तादृशाकांक्षाज्ञानस्य हेतुतया राजप
 १६ अं १ दो नर इति ० स पदस्य पाकांक्षाज्ञानस्य हेतुतया ॥ पुत्रपदो राजादिपदार्थप्रकारक न्यबोधोक्तौ स्वतन्त्र ० विधिराजनिह प्र ० पुत्रपद निह विरोध्यता शालि शास्त्र
 १७ अं १ बोधोक्तौ तादृशाकांक्षाज्ञानरूपकारण विरहस्य ॥ राजपदो न न इति ० स पदस्य पाकांक्षाज्ञानस्य रूपकारणभावस्य
 १८ अं १ तत्त नामपदजन्यस्यार्थः ॥ तत्त नामपदजन्य नामार्थ निहप्रकारतानि रूपित विरोध्यतासंबंधे शास्त्र प्रति ० स प्रसयजन्योपस्थिते विरोध्यतासंबंधेन हेतुतयाणी करणरा
 १९ अं १ तः पुत्रपदस्य न्यबोधस्य तत्त बोधस्य ० स पदजन्यते न सामान्यतः संबधपदजन्यते पितृ तत्त नामपद जन्य नामार्थ निहप्रकारतानि रूपित विरोध्यतासंबंधेन शास्त्र बो
 २० अं १ थस्य पुत्रपदार्थे जायमाने तेन तत्र ० स प्रसयजन्योपस्थिते विरोध्यतासंबंधेनाभावात् न च न्यभिचारः ॥
 २१ अं १ राजसंबधः प्रमेयः सति पुत्रपदस्य विवरण ॥ राजः पुत्रपदः राजसंबधः प्रमेयः ॥ एतादृशाकांक्षाजन्यस्य न च न्यभिचारि तेन तत्र राजः पुत्रपदस्य स्य स न च त
 २२ अं १ रूपसंबधज्ञानस्य संबधपदेनापि जन्यतया तत्त नामपदजन्य नामार्थ निहप्रकारतानि रूपित विरोध्यतासंबंधेन शास्त्र बोधस्य पुत्रपदार्थे जायमाने तेन तत्र प्रस
 २३ अं १ यजन्योपस्थिते विरोध्यतासंबंधेनाभावात् न च न्यभिचारः ॥

[illegible]

१२७३६ राजा पुत्रपुत्रनेनापत्ति संभव इत्यस्य लोके प्रसिद्धे वापादन संभवेन पुत्रपुत्रादिकारक विशेष्य कराजादि प्रकारक भेदा न्ययो धस्या प्रसिद्ध्या पादना समवात
१२७३७ अतएवति। अतएवकारणाभावादवताद्वारा शब्दो धेसंभव इत्युक्तं तदेव। स्वत्व संबंधेन राजविशिष्टपुत्रपुत्रात्सर्वे स्यात् इति प्रयुक्तं न ह्यद घटितं संसुदर इत्य
१२७३८ अतएव शब्दो धस्य प्रसिद्धेन राजा पुत्रपुत्रसादावभिभेदं संसर्गकैवो धापत्तिः
१२७३९ न हितत्र तथा विधाने योपगमे मति। राजा पुत्रपुत्रादिषु पदेषु साधु वाच्यं कृतं मंगीरुस्वत्व संबंधेन राजा वा न्युपुत्र इत्याद्य न्ययो धस्य कोरे इत्यर्थः
१२७४० अतएव प्रकृतिप्रसंगि मन्त्रादिपदिकादूया व्यवधानं घटितं स्यात् स्यात्। राजा पुत्रपुत्र इत्यत्र राजपदपुत्रपदयोः केवलप्रादिपदिकेतनतयोरव्यवधानं रूपान्तर
१२७४१ उक्तमिदं न्ययो धेस्य। अत्रेदं संबधो विराजसंबधिनिष्प्रकारता निरूपितपुत्रपुत्रे निष्प्रकारतायां लिख्यतायां लिख्यता प्रतिराजपदो व्यववहितोत्तरवृत्तिपुत्रपदव
रूपाकांक्षाज्ञानात् न ह्येतुर्बेगीकरे राजपदा व्यववहितोत्तरवृत्तिपुत्रपदवृत्त्या केक्षाज्ञानाभावेपि नृपपुत्रपुत्रादिनृपपदा व्यववहितोत्तरपुत्रपदवृत्त्या
कांक्षाज्ञानात्तादशाभिदसंसर्गकराजसंबधिप्रपुत्रपुत्रवि० शब्दो धस्या जायमानत्वेन व्यभिचारवारणा यं राजपदा व्यववहितोत्तरवृत्तिपुत्रपदवृत्ते
पकांक्षाज्ञाना व्यववहितोत्तरवृत्ति अभेदसं० राजसं० प्र० पुत्रपुत्रवि० शब्दत्वेन तादृशराजपदा व्यव० पुत्रपुत्र० आ० हेतुतो वच्यं कृत्या तत्र विषयनिवेशे प्र
योजनाभावेन तादृशकांक्षाज्ञाना व्यववहितोत्तरवृत्ति शब्दप्रतितादृशराजपदा व्यव० पुत्र० आ० तावहेतुतांगीकरेण अस्यैव भेदा न्ययो धेपि साधारण्य
१२७४२ कर्मत्वादेः काकांशं शरति वाक्यस्य॥ तंतुत्पचतीति वाक्यं कर्मत्वप्रकारक बो धे गति कोरे तत्र द्वितीयां विभक्तेः शक्तिः अनेन कर्मत्वसं सगस्य निरूपकता हस्य न
तंतुत्पचतीत्यादि वाक्यजन्य शब्दो धे विषयांगीकरणे गौरवात्॥ वतंतुत्पचतीत्यादौ न्ययो धासंभावात्॥
१२७४३ तादृशान्वयबोधे स्यात्॥ तंतुत्पचतीति वाक्यं कर्मत्वप्रकारक बो धे गति कोरे तत्र द्वितीयां विभक्तेः शक्तिः अनेन कर्मत्वसं सगस्य निरूपकता हस्य न
१२७४४ स्यात् न्ययो धे स्यात्॥ पचतीति वाक्यजन्य शब्दो धे आरब्धा तस्य कृतो शक्तिः आरब्धा तसं सगस्य अत्र यत्तस्य निरूपकतायाः आंगीकरणेन योगोदवात्॥

१२ अं१ उक्तरीखेववारणसंभवादित्यस्यापचतिचेत्रइसादिस्पर्शपरिपक्ष्यादिस्पर्शकारणस्य विधमानेन न पच्यते इति चेत् इत्यादि वपि पाकादुक्तं कृतिमात्रेण
 इत्याकारकद्राष्टवोधापत्तेरित्याकारकद्राष्टस्यापि उक्तरीत्या वारणसंभवात् पचति चेत् चेत् इति वाक्यजन्य बोधे प्रथमांतरे च पक्षमाभिप्राह्यतं निबंतपक्षपर
 त्वं रूपाकोक्षात्तानस्य हेतुत्वेन एतादृशकारणभावादेव पच्यते चेत् चेत् इत्याकारकद्राष्टवोधा संभवात् ॥
 १४ अं२ अतएव स्वामित्वादिमिस्य चेतस्य धनमियादिस्थले चेतस्य पदोत्तरवृत्तिवद्वाच्यं स्वामित्वात् कर्तृत्वे चेतस्य आश्रयतासंबंधेन स्वामित्वे अस्वामित्वस्य निरूपकता
 संबंधेन धने अन्वयस्वीकारेणानिरूपितत्वं संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वा मित्वाभावधनमिसत्वं बोधस्वीकर्तव्यतया निरूपितत्वं संबंधस्य वृत्त्यनियामकतया नादृश
 संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् प्रसिध्यापक्ष्यादेस्तत्त्वार्थकत्वं नवीने रंगीक्रियते स्वतार्थकत्वे तु स्वतस्याश्रयतासंबंधेन धने त्वयंगिरिण आश्रयतासंबंधस्य वृत्तिनिषा
 मकतया ते संबंधावच्छिन्नभावस्य प्रसिध्वात् ॥ ५२ ॥ १४ अं५ आश्रयतासंबंधावच्छिन्नस्य ॥ आश्रयतासंबंधेन स्वामित्वस्यैव विद्यमानत्वेन आश्रं स्वामिं धनेऽसंवेन

अतएव स्वामित्वस्य निरूपकता
 संबंधेन धने अन्वयस्वीकारेणानिरूपितत्वं
 संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वा मित्वाभावधनमिसत्वं
 बोधस्वीकर्तव्यतया निरूपितत्वं संबंधस्य वृत्त्यनियामकतया
 नादृश संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् प्रसिध्यापक्ष्यादेस्तत्त्वार्थकत्वं

ननु तत्तत्तन्नाम । तदधिकरणक्षणाध्वंसाधिकरणक्षणावृत्तिर्त्वे ॥५१॥ तदव्यवहितोत्तरत्वेनाम । तदधिकरणक्षणाध्वंसाधिकरणक्षणाध्वंसानधि
 करणत्वे सति तदधिकरणक्षणाध्वंसाधिकरणक्षणावृत्तिर्त्वे ॥५२॥ तत्पूर्वत्वेनाम । तदधिकरणक्षणाप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तिर्त्वे ॥५३॥
 तदव्यवहितपूर्ववृत्तिर्त्वेनाम । तदधिकरणक्षणाप्रागभावाधिकरणक्षणाप्रागभावानधिकरणत्वे सति तदधिकरणक्षणाप्रागभावाधिकर
 णक्षणावृत्तिर्त्वे ॥५४॥ चैत्रस्तुल्यपचतीत्यत्र । तं तुल्यपदस्य तुल्यत्वविशिष्टार्थः । द्वितीयायाः कर्तृत्वमर्थः । कर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वं ।
 क्रियायाः धातुलभ्यत्वेन जन्यजनकभावस्य संसर्गमर्यादया लोभात् फलमात्रं द्वितीयार्थः । अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति प्राचीनाः । नवीना
 स्तु फलवद्विभवापारस्य धात्वर्थत्वेन फलस्यापि अन्यलभ्यत्वात् आश्रयत्वं आधेयत्वं द्वितीयार्थ इति पञ्चधातिशयार्थः । पक्षिनामवि
 क्रयानुकूलो व्यापारः । आख्यातेस्य आख्यातत्वेन कर्तृत्वमर्थः । कर्तृत्वं च कृतिमत्त्वं । कृतिमत्त्वं च कृतिरेव । कृतिमत्त्वाद्वाक्यार्थे प्रत्ययविधा
 नात् । प्रकृतिजन्यविधेप्रकारीभूतधर्मस्यैव सावत्वात् । लट्त्वेन वर्तमानत्वमर्थः । एकवचनेनैव एकत्वमर्थः । चैत्रपदस्य चैत्रत्वविशिष्टार्थः ।
 तं तुल्यस्य निरूपितत्वं संबन्धेन द्वितीयार्थ आधेयत्वे न्वयः । आधेयत्वस्याश्रयता संबन्धेन विकृतावन्वयः । क्लृप्ताः अनुकूलता संबन्धेन व्या
 पारैरन्वयः । लट्त्वेन वर्तमानत्वापि आश्रयता संबन्धेन व्यापारैरन्वयः । व्यापारस्य अनुकूलता संबन्धेन यत्ने न्वयः । यत्ने स्य एकत्वस्य च स
 मवायेन चैत्रे न्वयः । तथा चैत्रं तुल्यं निरूपितं आधेयता विशिष्टं व्यापारात्तु कूलयत्वेनैकत्वविशिष्टं
 श्रेयस्त्विति वाक्यार्थः ॥५५॥ किंचित्संगाविशिष्टं किंचित् किंचिदधेयता निरूपितं उद्देश्यता कथं दकता संबन्धेन शब्दबोधप्रतिविधेयताव
 द्देकभेदस्य हेतुत्वं ॥५६॥

चैत्रेणपच्येततुल्यसत्रचैत्रपदस्यचैत्रविशिष्टोर्थः॥तदुत्तररुत्तिरतीयायाःकर्तृत्वमर्थः।कृतत्वंचरुतिः।व्यापारोधावर्थः।आख्यातस्य
कर्मस्वातन्त्र्येनकर्मत्वमर्थः।लटत्वेनवर्तमानत्वमर्थः।एकवचनेनएकत्वमर्थः।तुल्यपदस्यतुल्यत्वविशिष्टोर्थः।चैत्रस्याधेयतासंबंधे
नरुतावन्वयः।कृतैर्जन्यतासंबंधेनव्यापारिन्वयः।व्यापारस्यजन्यतासंबंधेनमृदुत्तरूपकर्मत्वन्वयः।कर्मत्वस्याश्रयतासंबंधेनतुल्ये
न्ययः।वर्तमानत्वस्यापिभावार्थव्यापारिन्वयः।तथाचवर्तमानचैत्रनिष्कृतिजन्यवर्तमानत्वविशिष्टव्यापारजन्यमृदुताश्रयस्तुल्यइतिशा
स्त्रबोधः॥घटो॥६॥घटंजानातिचैत्रसत्रघटपदस्यघटत्वविशिष्टोर्थः।तदुत्तररुत्तिरद्वितीयाःसविषीकधातुसमभिव्यहृतत्वेनविष
यत्वलक्षणा॥ज्ञाधातोःज्ञानमर्थः।तदुत्तररुत्तिकर्त्राख्यातस्यसविषीकधातुसमभिव्यहृतत्वेनाश्रयत्वलक्षणालटत्वेनवर्तमानत्वमर्थः
एकवचनेनएकत्वमर्थः।चैत्रपदस्यचैत्रत्वविशिष्टोर्थः॥

22

0411

14
२

अथ प्रसूतिः। अस्तिषा संपातिपितृगंडस्यान्मातृगंडं द्वितीयके। द्वितीयधनगंडे स्यादादिपादे शुभावहं ॥१॥ अथ जेष्टानक्षत्रा। जेष्टादे जेष्टनीमाता द्वितीयजननीपिता तृतीयजननीमाता स्वयंमाता चतुर्थके ॥१॥ अथ मूला। मूलादौ पितृगंडस्यान्मातृगंडं द्वितीयके। तृतीयधनगंडे स्यादनिपादे शुभावहं। विशेषः। ज्येष्ठोतेर्धघटिका मूलादौ घटिका चैकं ॥ तयोरेतन्नरनाड्ये केजभुक्तमितिकथ्यते ॥४॥ त्रिथेव पितृसार्पक्षे मिथ्ये जातक संभवः। तथापि न स जेष्टालं नक्षत्रोक्तं हि संतिकं ॥१॥ ऐंद्रमेघटिके कुंतु मूलादौ घटिका तथा ॥ तयोरेतन्नरनाड्ये केजभुक्तमितिकथ्यते ॥४॥ सुखावलो कयिष्याप्यभुक्तियदिसंभवे दानवमासादतीति पुषिता वलोकने भुभं ॥१॥ ज्येष्ठोतेर्धघटिका मूलादौ घटिका द्वयं ॥ अभुक्तमूलकं नाम तत्रजाते शिशुसंज्ञे ॥१॥ अभुक्तमूलमिसाहर्ष्ये संते घटिका द्वयं। तत्रजातं शिशुं साज्यं न भोजय्या धनीपिता ॥ अतापिता विशेषात् नुरवेनावलोकयेत् ॥ अभुक्तजानपुत्र स्वयमुवर्षाण्यतः परं ॥ रांतिं कुर्यात्स्यते न स्त्रियस्यापि न दोषमाह ॥ द्वितीयदशमीषष्टी इति मोमसमचित ४ कृष्णचतुर्दशी मूलं जातं सहरते कुलं ॥४॥ अथ प्रयाणमुहूर्तप्रकरणं ॥ दसहस्ते गुडपुष्पयोगे बुधा नुराधा शनिरोहिणी च ॥ सोमि श्रवणं भृगुरेव तीनामोमाश्विनीनाममृतसिधियोगः ॥१॥ अथ मृतयोगः। मातादिमूलैश्च वने चंद्रो मेने नराभाद्रवर्धे ॥ हतिका ॥ तीव्रदिक्षि मगि व पूर्व फलु निस्सायक पुत्रे मृतादियोगः ॥२॥ उपातयोगः। भानुर्विशारदा शिपूर्ववाटो भो मेधनिशुधरेवती च ॥ बृहस्पती रोहिणि शुक्रपुष्यमंदारराणा मुसातयोगः ॥३॥ अथ मृतयोगः ॥ सुजरविमनुराधा उत्तराषाढं चंद्रशतभिषमिति मिमेचाश्विनी सोमपुत्रे ॥ मृगशारपुनर्वसुवारे भागवेसापयुक्ते रविषु तमिति हस्तमृतयोगं वदेति ॥४॥ अथ मृतयोगः ॥ बुधतृतीया कुजपंचमी च वृश्चिकगौराश्वी शुक्रवारे ॥ एकादशी सोमरात्रिर्नवम्यादादयमका मिति दग्धयोगाः ॥५॥ विशेषः। देवश्रवणे घटिका सुषट्काला मुरवी रघटिप्रमाणं ॥ उपातमृक नैव पंचनाड्यः ४ दीपेषु नाड्येषु शुभावहंति ॥६॥ अथ ज्वाला मुरवी योगः। अनुराधा द्वितीया च तृतीया च त्रिउत्तरा ॥ हस्तमूलैः पुष्यं च म्यां चित्रा स्वाती त्रयोदशी ॥ शुभका युविवाहेषु पणमातं मरणं ध्रुवं ॥७॥ अथ कालदंडयोगः ॥ आदिसहस्ते पंचम्यां नृगेष्वी च चंद्रमा ॥ सप्तमः शश्विनी सोमा अतुराधा बुधाश्वी ॥ नवम्यां गुडपुष्ये चंद्रम्यां भृगुरेवती ॥ एकादश्यां रात्रि मृत्या कालदंडो विधीयते ॥ विवाहे विधेवा नारी प्रयाणे मरणं ध्रुवं ॥ विधा रं भेषु हस्ते रुषिवाणि ज्वनिष्फले ॥ अथ यमकंदकयोगः ॥ लके पुष्यमंघ्रिं दुपुष्यमुजगे भृगुवं मेवाग्निना सोम्यादुत्तरं त्रिषोष्णानि क्रतिः ४ शुक्रानिलारोहिणी ॥ सोरि विष्णुध निरक्षसाहितं वारं यमं कंदकं विवाहे च वया प्रयाणमरणं नाशः ॥ रुषिवाणि जे ॥१॥ अथ राकुनं ॥ कन्यागोर्भे रिं खेदधिकलकु सुमं पावक दीप्यमानं गाने वा मिप्रयुग्मं दयगज वृषभं हलकु भद्रं वं ॥ उष्टं नृधुं जल चरयुगलं वध्मं हं श्रवं वा ॥१॥ तैत्तंतकाभियुक्ते भुजगमभि मुरवं मंगलं प्रस्थितं वा ॥

किंचित्सदसमभिव्याहृतान्यादिपदज्ञानत्वेनअन्वयितावेष्टेदकावस्थितप्रतियोगिताकअन्योन्याभावविषयकशाब्दबुद्धिरेनकार्यकारणभावः।
परमासातिरिक्तप्रपंचस्यभिव्याहृतस्वरमार्थिकसताप्रमाणिनउत्तव्यावहारिकसताअथवाअसता॥अपि किंपरमासत्य
रूपेणउत्ततदितेन॥नतावदाद्यःतस्यामनःनिर्विशेषत्वेनतत्स्वरूपभूतस्यनिर्विशेषतांरीकासाधकतासंभवात्॥नद्विती
यथाद्वैतापसापसिद्धातात्॥नद्वितीयतृतीयो॥तत्स्वरूपस्यैवनिर्वक्तुमशक्यतात्॥सदसद्विलक्षणस्वरूपानिवचनीयत्वे
व्यावहारिकसदितिचेत्॥किमत्रसदसच्छेदोभावाभावेकाचितोविद्यमानाविद्यमानवाचिनो॥